

השתקפות סוגית "מתנתא טמירתא" בנוסחי שטרות מתקופת הגאונים והראשונים

לאחרונה נדונה סוגית "מתנתא טמירתא" במאמרו החשוב של חנינה בן מנחם.¹ במאמר זה דן בן מנחם בשיטות הגאונים והראשונים במהותה של המתנה במקרה זה. מטרת המאמר הנוכחי היא בירור נוסחי שטרות "מתנתא טמירתא" ובדיקת זיקתם לסוגיה גופה.

במסכת בבא בתרא, מ"ע"ב למדנו:

אמר רב יהודה האי מתנתא טמירתא לא מגבינן בה. היכי דמי מתנתא טמירתא, אמר רב יוסף דאמר להו לסהדי זיל אטמורו וכתבו לה. איכא דאמרי אמר רב יוסף דלא אמר ליה תיתבו בשוקא ובבריתא ותכתבו ליה. מאי בינייהו איכא בינייהו סתמא.

בתלמוד לא התבאר מהו נוסחו של שטר "מתנתא טמירתא", וכיצד יכתב שטר מתנה באופן שיהא ברור, שכוונת הנותן למתנה גמורה, ולא ל"מתנתא טמירתא" שאינה קונה. רק ההלכה נפסקה, ובוארה מהותה של מתנה זו. להלן ננסה לברר את העדויות על הנוסחים השונים של שטרות מתנה שנועדו למנוע את המתנה מלהיות "מתנתא טמירתא".

א. נוסחי שטרות מתנה מתקופת הגאונים

1. בשריד מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון שנמצא בגניזה הקאהירית² מוצאים אנו נוסח מיוחד של שטר מתנה (=מתנת בריא): "...והוא מתנת בארי יכללו בו תשעה עניינים... והראשון שבהם עצם המתנה יכתוב.. אחר כך יכתוב... מעכשו במתנתא מתנת בארי מתנת עלמין **מתנת פרהיסיא**...". מנוסח זה אנו רואים כי המונח "מתנת פרהיסיא" מופיע כאן כנראה כדי שלא תהיה זו "מתנתא טמירתא".
2. מונח זה מופיע אף בשריד אחר מן הגניזה השייך לספר העדות והשטרות לרב סעדיה

¹ ח' בן מנחם, "מתנה טמירתא", שנתון המשפט העברי יג (תשמ"ז), עמ' 39-63.
² כ"י קימברידג' TS J 3.9 פורסם על ידי מ' בן ששון, "שרידים מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 210. הקטע תורגם על ידו מערבית.

או לספר השטרות לרב שמואל בן חפני: ³ "...[מתנת] עלמין **מתנת פרהסיא**... דלא מיהוי מ...".

3. מונח זה מופיע אף בספר השטרות לרב האי גאון: ⁴ "שטר מתנה... במתנת בריא מתנת עלמין **מתנת פרהסיא**". נוסח זה העולה מספר השטרות של של רב האי, משתקף אף באחת מתשובותיו: ⁵

וששאלתם שהתובע שטוען שלא יעידו עליו שהמתנה היתה **מתנת פרהסיא** יש לך לדעת שעיקר הדבר... כמו שאמרו⁶ אמר רב ששת יטול ויזכה יחזיק יקנה - כולן לשון מתנה ולא אמר לשון **פרהסיא** ולא **כתבוה** ו**חתמוה בשוקא** לא גרע מלשון וכו'...

ניסוח דומה של הדברים עולה מדברי הרי"ף לסוגיה: ⁷

איבעיא להו סתמא מאי רבינא אמר חיישינן רב אשי אמר חיישינן, והלכתא חיישינן. כתב רבינו האי גאון זצ"ל לא רגילין בצוואות למיחש לסתמא ומעשים בכל יום כדנפקא פקדא דמצוה מחמת מיתה במתנה מקיימין לה וגבינן בה ולא חיישינן למאי דלא כתיב בה **בפרהסיא**.

מנוסחים אלה ניתן להסיק כי המונח "מתנת פרהסיא" היה מונח רווח בשטרי מתנה בתקופת הגאונים. מטרתו היתה להבהיר, כי המתנה הינה מתנה גלויה ומפורסמת ולא מתנה מוסתרת - "מתנתא טמירתא".

4. הנוסח "מתנת פרהסיא" משתקף אף מפירושו של רבינו חננאל לסוגית בבא בתרא: ⁸ "...אבל היכא דליכא אונסא **וכתב** לחד **מתנה טמירתא** ולאידך **מתנת פרהסיא** האי דהיא טמירתא לא קנה והאי דפרהסיא קנה".

מדבריו משמע ש"פרהסיא" הוא המונח הכתוב בשטר המתנה. עובדה זו מקבלת חשיבות רבה לאור העובדה שהמקור העיקרי לפירושי רבנו חננאל הם פירושי הגאונים.

ב. נוסחי שטר מתנה מתקופת הראשונים

בניגוד לתקופת הגאונים שבה היה רווח בעיקר המונח "מתנת פרהסיא" שונה הדבר בתקופת הראשונים. כאן חלו תמורות ושינויים בנוסח זה, ונוצרו גם מונחים אחרים

³ כ"י קימברידג' T-S NS 338.105, אף קטע זה בערבית יהודית.

⁴ ש' אסף, ספר השטרות לרב האי גאון, מוסף לתרביץ שנה א ספר ג, ירושלים תר"צ, עמ' 29, סי' ח.

⁵ שו"ת הגאונים שערי צדק, חלק ד' שער ג סימן נה.

⁶ בבא-בתרא קמח ע"ב.

⁷ דף כא ע"ב בדפי הרי"ף. [לשונו של רב האי גאון מצויה אף בתשובות חכמי פרובינציא, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ז, חלק חושן משפט סימן לט, עמ' 404, ונראה שזו פרפרזה של תשובת רה"ג בשו"ת שערי צדק. וראה צ' גרונר, רשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר יג (תשמ"ו), עמ' 55 מספר 712. וראה בלקוטי ספר שטרות שבסוף תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, ירושלי תרפ"ז, עמ' קכח. - המערכת].

⁸ פורסם על ידי מ"י בלוי ב"שיטת הקדמונים", ניו יורק תשמ"ג, עמ' מו.

המקבילים ל"מתנת פרהסיא". בחלק מספרי הראשונים אנחנו מוצאים את המונח "מתנת פרהסיא" המשמש בתקופת הגאונים, אך אצל חלקם כבר מופיעים מונחים אחרים.

1. בספר העיטור לר' יצחק ממרסיליא⁹ הובא הנוסח: "האי מתנתא פרהסיא מיומא דנן ולעלם...". נוסח זה דומה לזה שאצל הגאונים.

2. בספר השטרות לר' יהודה הברצלוני¹⁰ מופיעים אף מונחים אחרים:

והשטר האחד עשר הוא שטר מתנת בריא... וכך אמר להו פלוני זה, שטר מתנה זו **כתבוה וחתמוה בשוקא ובבריתא ובפרהסיא דלא תהוי כמתנתא טמירתא** וכמתנת שכיב מרע דמהדרא אלא כמתנת בריא מתנה גמורה מתנת פרהסיא דלא למיהדר לעלמין גלויה ומפורסמות לכל...

בדברי הברצלוני מופיעים שלשה מונחים: א. כתבוה וחתמוה בשוקא ובבריתא. ב. בפרהסיא. ג. דלא תיהוי כמתנתא טמירתא. נוסח זה ארוך בהרבה מנוסחי השטרות של רב סעדיה גאון ושל רב האי גאון.

3. נוסח הכורך את הנוסח המצוי אצל הגאונים יחד עם נוסח הקרוב לזה של ר"י הברצלוני מצוי בשטר של קהילת אליאסנה שבדרום ספרד, מן המאה האחת עשרה.¹¹ השטר פותח בנוסח: "מתנה גמורה.. מתנת עלמין מתנת פרהסיא דלא למהדר בה לעלם...". ולקראת סופו נכפל שוב העניין בנוסח: "ומתנה זו כתבוה וחתמוה בשוקי ובברא דלא תהוי טמירתא אלא גלויה ומפורסמת לכל...".

4. ר' יוסף חביבא, בעל הנימוקי יוסף (על אתר) מביא בשם רבינו חננאל לשון זו:

וכתב ר"ח ז"ל המקנה בקנין צריך להזכיר בעת הקנין כי מתנת פרהסיא אני מקנה... ובסוף דבריו שם: כבר פירשנו לעיל הילכך צריך לכתוב **בשוקא**, וכאן אמר הגאון ר"ח ז"ל דאהא סמכו רבנן ותקינו למכתב **מתנת פרהסיא** ומפרשי בה והכי אמר לן **מתנתא דא כתבוה בשוקא וחתמוה בפרהסיא כי היכא דלא ליהוי מתנתא טמירתא**.

דברים אלה חשובים ומאלפים, שכן לפי עדות הנימוקי יוסף נוסחו של ר"ח בשטר מתנה שונה ממה שהובא בר"ח לפנינו. הנוסח שבנימוקי יוסף קרוב לנוסח שבספר השטרות לר' יהודה הברצלוני.

5. ברא"ש (על אתר) הובא נוסח שונה: "והאידינא דלא חיישינן לסתמא משום דנהגי למכתב בכל שטרי מתנתא וכך אמר לנו כתבו בשוקא וחתמו בברא, הלכך כאילו אמר כתבוה בשוקא". כאן הוזכר המונח "כתבוה בשוקא" ולא "מתנת פרהסיא".

6. בנוסח שטר מתנה שבמחזור ויטרי¹² לא הוזכר המונח "מתנת פרהסיא", אלא מונח אחר: "וכך אמר פלוני זה, מתנה זו כתבוה בשוקא וחתמוה דלא תיהוי כמתנה טמירתא".

⁹ אות מ' - מתנה, מהדורת ר' מאיר יונה, עמ' 114.

¹⁰ מהדורת שז"ח הברשטס, ברלין 1898 (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ז), עמ' 22-23.

¹¹ ראה: י' ריבלין, שטרי קהילת אליאסנה, רמת גן תשנ"ה, עמ' 217-218.

¹² מהדורת ש' הורוויץ, ברלין 1893, עמ' 793.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כאן ישנה התפתחות נוספת בנוסח שטר המתנה, כבר לא מופיע המונח "פרהסיא", המצוי בנוסח הגאונים, ומאידך מופיע חלקו השני של נוסח ר' הננאל: "כתבו בשוקא...דלא ליהוי מתנתא טמירתא".

7. במשנה תורה לרמב"ם, הלכות זכיה ומתנה, פרק ה' ה"ב, אנו מוצאים ניסוחים דומים לאלה שבתקופת הראשונים: "לפיכך כל שטר מתנת קרקע שאין כתוב בו 'ואמר לנו פלוני הנותן שבו בשווקים וברחובות וכתבו לו מתנה גלויה ומפורסמת' וכיוצא בעניינים אלו חוששין לה שמא מתנה מסותרת היא ולא זכה המקבל".

8. בתוספות ד"ה איכא דאמרי, על סוגית בבא בתרא שם, הובא נוסח אשר בעיקרו של דבר זהה לנוסח הרמב"ם, אלא שיש בו שינויים קלים בניסוח:

...ומיהו לפי שנוהגים עתה לכתוב בשטרי מתנה 'ואמר לנו מתנה זו כתבו בשוקא וחתמוה בברא' הלכך כי אמר להו נמי סתמא דעתו ללומר כמו שכותבים בשטרות. ובימי האמוראים לא היו נוהגים לכתוב כך, לכך היה צריך לומר להם בפרוש כתבו בשוקא.

* * *

השאלה המתבקשת היא כיצד נוצרו שני נוסחים אלה "מתנת פרהסיא" ו"כתבו בשוקא וחתמוה", שהרי לכאורה שניהם זהים?
בסוגית בבא בתרא הנזכרת לעיל, הובאו שתי דעות להגדרת המונח "מתנתא טמירתא".

א. "דאמר ליה לסהדי זיל אטמורו וכתבו ליה".

ב. "דלא אמר להו תיתבו בשוקא ובבריתא ותכתבו ליה".

אם נשווה את המונח "פרהסיא" ל"זיל אטמורו" נראה כי מונח זה הינו הפוכו וניגודו של "אטמורו". מאידך, המונח "תיתבו בשוקא ובבריתא" זהה עם "כתבו בשוקא וחתמוה".

נראה ששני המונחים שבשטרות עולים מתוך שתי הלשונות בסוגיה. מכיוון שהובאו שני פירושים והם לא הוכרעו בסוגיה עצמה, נראה שבתקופת הגאונים פסקו כאן כלישנא קמא, ולכן שכיח אצלם הנוסח "מתנת פרהסיא" המקבילה ללשון זו. לעומת זאת בתקופת הראשונים, התקבל בעיקר הנוסח "כתבו בשוקא וחתמוה", המקביל ללשון השנייה בסוגיה, לעתים תוך צירוף הלשון "פרהסיא" הרווחת בתקופת הגאונים.

לפי זה, למרות שאין לנו עדות על שטרי מתנה מתקופת התלמוד, ולפי פירוש התוספות לא היו כותבים בהם בהם לא "מתנת פרהסיא" ולא "כתבו בשוקא", היסודות לנוסחי הגאונים והראשונים כבר מונחים בסוגיה התלמודית.